

Руслана МАРЦЕНЮК
Київ

ІСТОРИОГРАФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСТВА НА ЗАКАРПАТТІ в 1918 – 1939 роках

З-поміж усіх українських земель доля Закарпаття є найбільш складною і тернистою – адже ще з XI ст. цей край потрапив під владу Угорщини і протягом цілого тисячоліття перебував під її гнітом. Про згубні наслідки угорського панування на духовне та національне життя краю свідчить той факт, що в ході української національної революції 1917 – 1921 років Підкарпатська Русь виявилася найбільш невідготівлена до розбудови своєї державності. Духовне ж відродження означувало у народі його прагнення до волі, до незалежності, до свого існування в майбутньому. Проблема відродження українства на Закарпатті в 1918 – 1939 роках складна і суперечлива, особливо неоднозначна її оцінка в наукових дослідженнях як вітчизняних дослідників радянського та пострадянського періоду, а також істориків діаспори. Суперечливою дана проблема є і у сучасній історичній науці.

Багато моментів з історії краю вивчалися радянськими істориками, працям яких через відомі нам причини були притаманні заполітизованість, односторонній підхід, замовчування чи фальсифікація окремих фактів.

У працях П.Сміяна, Б.Співака, М.Трояна¹ досліджується встановлення комуністичного режиму у 1919 році і при цьому робиться багато необґрунтованих висновків. Так автори вважають, що державницькі рішення протягом 1919 року в Закарпатській Україні стосувалися лише об'єднання з більшовицькою Україною.

Цю проблему увиразнюють також збірники документів². Значний краєзнавчий матеріал із цього періоду міститься у томі Закарпатська область із серії “Історія міст і сіл Української РСР”³. Радянські історики практично замовчують такі важливі сторінки національного життя краю, як існування Гуцульської Республіки, прагнення закарпатських українців до об'єднання із українськими державними утвореннями у 1918 – 1920 рр., також обминають факт існування Карпато-української державності у 1938 – 1939 рр. Лише деякі з них присвятили цій темі монографії та статті. Але й вони зображували діячів Карпатської України на чолі з А.Волошином лише чорними фарбами, а національно-визвольний рух у краї – як антинародну діяльність закарпатських націоналістів, як спробу політичних авантюристів і зрадників народу захопити владу в свої руки. Саме в такому руслі написані праці С.Білака, Б.Співака, Д.Буковича. Так, наприклад, С.Білак прийшов до висновку, що Українське Національне Об'єднання, “як і вся буржуазно-націоналістична партія, аж ніяк не виражало інтересів трудящих мас”, а його програма “була наскрізь просякнута людиноненависницькою ідеологією буржуазного націоналізму в економічному, політичному і культурному житті”⁴. Д.Букович внутрішньополітичну діяльність уряду Карпатської України зображує як таку, що цілком проникнута “всілякими обмеженнями й терором”⁵.

У колективній монографії “Шляхом до щастя” підтримка Карпатської України світовою громадськістю розцінювалася як втручання у справи краю імперіалістичної реакції та безпідставно стверджувалося, що народ, вірячи комуністам, засуджував зрадницьку діяльність націоналістів⁶.

Радянські історіографи прийшли до висновку, що “в дослідженнях істориків на основі конкретного матеріалу викривається прислужництво українських буржуазно-націоналістичних організацій іноземним державам”⁷. Аналізуючи вищезгаданих авторів, Д.Данилюк у своїй монографії переконував, що “радянські історики створили ґрунтовні праці, в яких досліджується “еволюція” виникнення на Закарпатті буржуазно-націоналістичних партій всіх мастей від їх зародження до ганебного “кінця”⁸. Подібні висновки є псевдонауковими і тому не сприяють утвердженню об'єктивної істини.

Щодо проблем власне духовного життя, то дослідники радянського періоду звертали увагу в основному на розвиток освіти. Так А.Д.Бондар і М.М.Грищенко⁹ досліджували становлення шкільної освіти на Закарпатті. Їхні праці написані в загально історичному плані і охоплюють більш ранній період. Науковці об'єктивно відзначають зростання кількості українських шкіл на Закарпатті в період Чехословаччини. Дуже важливе є зауваження Я.Г.Козловської з цього приводу: “Якщо в перші

роки після включення Закарпатської України до складу Чехословаччини (1919 – 1925) уряд, викоринуючи мадяризацію в якійсь мірі сприяв розвиткові українських шкіл, та згодом повів на них рішучий наступ”¹⁰, розпочавши чехізацію населення.

Уваги заслуговують матеріали, в яких наводяться факти, що свідчать про певний розвиток науки в Закарпатті у 20 – 30 роках¹¹. У цій же праці подані скупі відомості про розвиток на Закарпатті мистецтва, живопису, скульптури, простежено тісний взаємозв’язок культурного розвитку усіх західноукраїнських земель, включаючи й Закарпаття.

Щодо діяльності греко-католицької церкви на Закарпатті та її впливу на населення, то вона зображувалася як цілком реакційна та не прийнятна народу. Дослідниця Н.Грабовська своє дисертаційне дослідження спрямувала на так зване “викриття” експлуаторської діяльності церкви¹².

Досліджуючи боротьбу закарпатських українців за возз’єднання із Україною, радянські дослідники зосередили свою увагу на участі у цьому процесі комуністів і грубо фальсифікували ті факти, де йшлося про діяльність українських національних діячів. Позитивною стороною праць радянських істориків є те, що в них належну увагу приділено соціально-економічному становищу населення закарпатського регіону.

Паралельно з радянськими науковцями історію Закарпаття досліджували історики української діаспори та зарубіжні вчені. Особливо великий і цінний матеріал міститься у працях канадського науковця П.Стерча¹³. У своїй монографії він детально проаналізував міжнародне становище Карпатської України, дав оцінку внутрішньополітичній діяльності уряду А.Волошина, описав руйнівні дії польських і угорських терористів, помістив численні документи та статистичні джерела. Недоліком праці П.Стерча є ігнорування соціально-економічної проблематики. І.Лисяк-Рудницький простежує історію розвитку українофільства, москвофільства й русинофільства на Закарпатті протягом 1848 – 1948 рр.¹⁴

Важливо відзначити, що народницький рух у довоєнний період мав культурно-просвітницьке спрямування й не ніс у собі політичного змісту. У цьому плані він суттєво поступався москвофілам з їхніми відвертими намірами про відокремлення від Угорщини. Але тим не менше народовський рух заклав основу українського національного відродження.

Праця І.Лисяка-Рудницького побудована у формі полеміки із канадським “українознавцем” П.Магочі¹⁵. Саме П.Магочі являється головним теоретиком сучасного “карпаторусинства”, намагаючись надати цьому політичному явищу наукове підґрунтя. Він, зокрема, твердить про окремий історичний розвиток підкарпатських русинів, окрему мову і навіть цивілізацію русинів, нібито насильно українізовану. Всі ці положення аргументовано спростував І.Лисяк-Рудницький.

Надзвичайно різноманітною і багатогранною є наукова діяльність українського вченого з Пряшівщини М.Мушинки щодо дослідження історії Закарпаття. Насамперед він є одним із найгрунтовніших дослідників творчості В.Гнатюка, який був найбільшим знавцем Закарпаття за всю його історію. Окрім цього, М.Мушинка належить до числа найбільш послідовних критиків політичного русинства.

На еміграції історію греко-католицької церкви досліджували С.Зеркаль та А.Пекар¹⁶, які подають статистичні дані про кількість віруючих, та їх співвідношення у порівнянні з іншими віросповіданнями протягом значного періоду, висвітлюють діяльність окремих владик та їх вплив на національну самосвідомість населення. Зокрема С.Зеркаль наводить дані про те, що часто українців греко-католиків за угорськими переписами записували як мадярських греко-католиків, що заважало визначити згодом їхню національну приналежність. Також дослідник звернув увагу на велику кількість проугорськи налаштованого духівництва.

А.Пекар, подаючи діяльність церкви і її керівників, часто ідеалізує їх, а також говорить про негативний вплив на життя краю православної церкви, яка на його думку була лише спробою розчленувати народ. Велику кількість матеріалу з історії церкви можна віднайти і в “Мартирології українських церков”¹⁷.

Таким чином, зарубіжна історіографія здійснила вагомий внесок у дослідження історії Закарпаття. Однак її суттєвим недоліком була відсутність доступу до українських архівних джерел, а також переважно мемуарний характер багатьох праць, ідеалізація подій.

Новим словом науки можна вважати більшість досліджень, що з’явилися після здобуття Україною незалежності. Праці, що вийшли у 90-х рр., здебільшого позбавлені вищезгаданих недоліків. Нова концепція історії краю простежується у колективній монографії “Нариси історії Закарпаття” (Ужгород, 1995, т. 2), багатотомнику “Україна крізь віки” (К., 1999), процес становлення Гуцульської Республіки розкрито у праці М.Литвина й К.Науменка¹⁸, зокрема у статті О.Павлюка розкрито складність українсько-угорських переговорів стосовно Закарпаття¹⁹.

Прагнення закарпатських українців до побудови держави на документальному матеріалі

проілюстровано у збірнику документів В.Сергійчука “Українська соборність (К., 1999). У його ж праці “Етнічні межі і державний кордон України” (К., 1996) досліджується проблема етнічного кордону українців закарпатського регіону. Автор дійшов висновку, що при формуванні кордону між Закарпаттям і сусідніми державами етнічний принцип не враховувався, адже відомо яким чином на сьогодні визначені територіальні межі Закарпаття. Серед пропонуваніх матеріалів знаходяться документи, які також свідчать про релігійне становище на Закарпатті. Подібно постає проблема і у колективній монографії “Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан” (К., 1994).

Серед сучасних досліджень про Карпатську Україну заслуговує на увагу праця М.Болдижара, у якій з об’єктивних позицій дається характеристика соціально-економічних і політичних процесів у краї наприкінці 30-х рр., висвітлено його внутрішньополітичне становище, чітко накреслені роль і місце діаспори у цих процесах. Що ж до діяльності греко-католицької церкви, то вчений звертається більше у своєму дослідженні до проблем економічних взаємовідносин священників та мирян. Зокрема він пише: “Хоча і головне призначення церкви полягало в забезпеченні духовних, релігійних потреб віруючих, на окремих етапах заради зміцнення позиції, а іноді і заради виживання йшло на певні поступки владі”²⁰, що не завжди співпадало з інтересами народу.

Провідним спеціалістом із вивчення історії Карпатської України слід вважати М.Вегеша²¹. У своїх працях М.Вегеш на основі широкої джерельної бази проаналізував різноманітні аспекти становлення карпато-української державності. Належну увагу приділено соціально-економічному розвитку краю, внутрішньополітичним труднощам, спробі проведення державного перевороту.

М.Вегеш є співавтором монографій “Августин Волошин”, “Смерть президента”, “Короткий життєпис Августина Волошина”²², які присвячені “батьку” українського відродження на Закарпатті, людини, яка справді поклала своє життя на вівтар незалежності України, і в обороні свого народу “поставила” слово, наповнене щирим милосердям та любов’ю. Починаючи свою громадську діяльність як керівник товариства “Просвіта” та будучи професором греко-католицької семінарії Августин Волошин, стає спочатку прем’єром уряду Карпатської України, а згодом у буремні для Закарпаття 1938 – 1939 рр. – президентом вже незалежної Карпатської України.

Варто також виокремити працю П.Федаки²³, у якій автор досліджує процес становлення та діяльності товариства, що найбільше спричинилося до піднесення освітнього та культурного рівня у краї.

Духовно-світоглядних аспектів населення Карпатської України торкались вчені Е.Балагурі, М.Клеп, Ф.Куля, В.Сагарда, В.Фернега, О.Довганич, Ю.Шимон, І.Небесник. Ряд їхніх досліджень присвячено окремим політичним і військовим діячам, захисникам краю – А.Волошину, М. Бращайку, М.Колодзінському, Ф.Тошинцю, О.Блестіву, М.Шимоні, В.Гренджі-Донському, внесок яких був важливим і в духовному житті краю.

Окремо слід виділити працю Т.Бернарджової²⁴, у якій на багатому джерельному матеріалі розкрито багатогранну діяльність провідника українського руху на Закарпатті – Августина Волошина. Книга містить документальні додатки з архівів Праги.

Велике значення для дослідження історії краю мала поява тематичних наукових збірників²⁵.

За останнє десятиліття у наукових та публіцистичних часописах України з’явилася велика кількість статей, у яких автори з об’єктивних позицій висвітлили цілий ряд питань з історії визвольного руху в Закарпатті.

Велике значення мають праці В.Маркуся, О.Мишанича, у яких простежується еволюція українського руху на Закарпатті²⁶. Значна заслуга О.Мишанича полягає в об’єктивному дослідженні такого явища, як “карпаторусинство”. Автор справедливо вважає, що політичне русинство є інспіроване антиукраїнськими політичними силами, і тому воно позбавлене права претендувати на науковий напрямок. Цій проблемі також присвячена праця М.Мушинки²⁷, де переконливо засуджуються намагання П.Магочі виділити закарпатців в окремий русинський народ. Значний внесок у спростування русинських псевдонаукових фальсифікацій здійснили також Ю.Балега та П.Чучка²⁸.

Отже, такі вчені, як І.Лисяк-Рудницький, М.Мушинка, О.Мишанич, Ю.Балега, П.Чучка, М.Тиводар та багато інших переконливо довели, що основні постулати апологетів “карпаторусинства” не витримують жодної наукової критики.

Аналіз поданої історіографії дозволяє зробити наступні висновки. Українська історична наука як радянського періоду, так і сучасного, а також діяльність істориків у діаспорі дали відповідь на більшість питань, що стосуються визвольного руху на Закарпатті. Однак, через суперечливість деяких моментів в історії Закарпатської України, на сьогоднішній день ще існує цілий ряд питань, які необхідно віднести до дискусійних. Якщо ми маємо дослідження з політичних процесів, із соціально-економічного життя Закарпаття, то проблема духовності, духовного відродження ще не достатньо досліджена на сторінках праць істориків.

Проте всі вони погоджуються з тим, що етнічна, мовна, культурна, релігійна єдність закарпатських русинів із українцями на протилежному боці Карпат стала вирішальним чинником у процесі їх політичної самоідентифікації. Визвольні змагання 1918 – 1920 рр., незважаючи на свою поразку, стали важливим етапом у процесі перетворення несвідомої етнічної спільноти у невід’ємну частину української нації. Однак в цей час українська національна свідомість ще не достатньою мірою утвердилася серед населення Закарпаття, яке здебільшого залишалось політично пасивним.

Становлення карпато-української державності у 1938 р. було кульмінаційною точкою українського національного відродження на Закарпатті. Це був кінець шляху від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Населення краю вже чітко усвідомлювало себе як частину великого українського народу, а тим означувало собі життя в одній і цілісній державі – Україні.

¹Сміян П. Великий Жовтень і Закарпаття. – Львів, 1970; Співак Б., Троян М. 40 незабутніх днів. – Ужгород, 1967.

²Шляхом Жовтня. Збірник документів. – Т. 1. – Ужгород, 1957, Т. 4., 1964, Т. 5., 1967, Т. 6., 1965; Під прапором Великого Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за Радянську владу в 1919 р. Збірник документів. – Ужгород, 1959.

³Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. – К., 1963.

⁴Білак С. Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України //Український історичний журнал. – 1972. – № 5. – С. 31 – 40.

⁵Букович Д. Павутиння омани. – Ужгород, 1974. – С. 71.

⁶Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1973. – С. 116.

⁷Историография истории Украинской ССР. – К., 1986. – С. 145.

⁸Данилюк Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917 – 1985). – Львів, 1987. – С. 9.

⁹Бондарь А. Из истории школы в Закарпатской Украине до воссоединения ее с Советской Украиной // Советская педагогика. – 1957. – № 7; Грищенко М.М. Народна освіта в західних областях Української РСР. – К., 1960.

¹⁰Данилюк Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917 – 1985). – Львів, 1987. – С. 29.

¹¹Торжество історичної справедливості. – Л., 1968. – С. 289

¹²Грабовская Н. Эксплуататорская деятельность униатской церкви Галиции и Закарпаття и борьба против нее прогрессивных сил в первой трети XX ст. (Автореф. Дис., на соиск. учен. степ. канд. ист.наук). – Львов, 1970. – С. 14.

¹³Стерчо П. Карпато-Українська держава. – Львів, 1994.

¹⁴Лисяк-Рудницький І. Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності // Історичні есе. – Т.1. – К., 1994.

¹⁵Магочі П. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948). – Ужгород, 1994.

¹⁶Зеркаль С. Національні та релігійні відносини на Закарпатті. – Нью-Йорк, 1957; Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. – Львів, 1997.

¹⁷Мартирологія українських церков. – Т.3. Українська Католицька Церква. Документи і матеріали. – Торонто, 1985.

¹⁸Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.

¹⁹Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини // Україна в минулому. – Вип.7. – Львів – Київ, 1995.

²⁰Болдижар М.М. Краю мій рідний. – Ужгород, 1998. – С. 83

²¹Вегеш М. Карпатська Україна (1938 – 1939). – Ужгород, 1993; Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. – Ужгород, 1993.

²²Вегеш М., Туряниця В. Августин Волошин (1874 – 1945). – Ужгород, 1994; Вегеш М., Туряниця В., Чавога І. Смерть президента. – Ужгород, 1995; Вегеш М., Туряниця В.; Короткий життєпис Августина Волошина. – Ужгород, 1995.

²³Федака П.Нарис історії товариства “Просвіта” Карпатської Русі-України. – Ужгород, 1992.

²⁴Бернарджова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель. – Львів, 1995.

²⁶Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної всеукраїнської науково-практичної конференції. – Ужгород, 1995; Карпатська Україна і Карпатська Січ. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Ужгород, 1999; Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. – Ужгород, 1993.

²⁶Маркусь В. За українське Закарпаття. – Ужгород, 1994; Мишанич О. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. – Ужгород, 1991; Карпати нас не розлучать. – Ужгород, 1993; Політичне русинство і що за ним. – Ужгород, 1993; Карпаторусинство: його джерела й еволюція у XX столітті. – К., 1993.

²⁷Мушинка М. Політичний русинізм на практиці // Нове життя. – 1991. – Ч. 47 – 48.

³⁰Балега Ю. Політичне русинство і будівництво Української держави // Українські проблеми. – 1994. – № 2. – С. 8. Чучка П. Спогади ужгородця про Карпатську Україну// Карпатська Україна і Карпатська Січ. – Ужгород, 1999. – С. 34.